

در جست‌وجوی مؤلف کتاب مقصد الراغب

مهدی مجتهدی^۱

چکیده: مقصد الراغب فی فضائل علی بن ابی طالب عنوان مختصر کتابی است که دست‌کم از قرن یازدهم قمری به دلیل مطالب منحصر به فرد و نقل از منابع کهن یا مفقود، مورد توجه و جزو منابع علمای شیعه- از شیخ حر عاملی و علامه مجلسی- تاکنون بوده است. اغلب مؤلف را حسین بن محمد بن حسن از عالمان قرن پنجم قمری دانسته‌اند. در این پژوهش پس از معرفی اثر و تنها نسخه شناخته‌شده آن که به فضایل دوازده امام و حضرت زهرا -علیهم‌السلام- اختصاص دارد، علت انتساب اشتباه کتاب به فرد مذکور مطرح شده و سپس فرایندی که بر روی نسخه -برای برداشتن دو برگ از روی برگ نخست اصل نسخه- انجام شده، تشریح گردیده است. روی برگ نخست، داده‌هایی درباره پدر مؤلف کشف شد که راه را برای شناخت وی هموار کرد. جست‌وجو در منابع تراجم اسلامی، فرضیه‌ای را پیش رو قرار داد که بررسی خواهد موجود در نسخه و متن اثر، آن را تأیید کرد و به شناسایی مؤلف آن «خلیل بن حسین موصلی» منجر شد که در قرن هفتم قمری در موصل و اربل زندگی می‌کرد. عنوان کامل کتاب نیز به این شرح مشخص شد: کتاب مقصد الراغب الطالب فی فضایل الامام علی بن ابی طالب و اهل بینه نجوم السماء و مصابیح الدجی و سفن النجی علیهم الصلوة و السلام. این پژوهش باب جدیدی برای مطالعات تاریخ شیعه در موصل قرن هفتم قمری می‌گشاید.^۲

واژه‌های کلیدی: علی بن ابی طالب علیه‌السلام، تاریخ اهل بیت علیهم‌السلام، متون حدیثی قرن هفتم قمری، نسخه‌شناسی

شناسه دیجیتال (DOI): 10.61186/pte.15.59.5

۱ استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران mmojtahedi@um.ac.ir
<https://orcid.org/0000-0002-3987-1896>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۲۰ تاریخ تأیید: ۱۴۰۲/۱۱/۱۰

۲ ابتدا باید از استاد محمد مجتهدی تشکر کنم که سال‌ها دغدغه انتشار مقصد الراغب را داشت و سال‌ها پیش مرا با آن آشنا کرد. برای طول عمر با عاقبت ایشان دعا می‌کنم که با تأسیس کتابخانه تخصصی امیرالمومنین علی علیه‌السلام مشهد، گام بزرگی برای محققان تاریخ امیر مؤمنان علیه‌السلام برداشته است. این پژوهش مرهون بهره‌مندی از منابعی است که نزدیک به ربع قرن در این مرکز غیرانتفاعی گرد آمده است. همچنین باید از سرکار خانم دیبانی مسئول کتابخانه دانشکده الهیات مشهد، برای همکاری‌های بی‌دریغشان و نیز داوران که زحمت داوری این پژوهش را متقبل شدند، سپاسگزار می‌کنم. سرانجام برای همسرم آرزوی سلامتی و توفیق دارم که حمایت‌های معنوی او دستاوردهای این اکتشاف را به سامان رساند.

The Quest for the Author of *Kitāb Maqṣad al-Rāghib*

Mahdi Mojtahedi¹

Abstract: *Maqṣad al-rāghib fī faḍā'il 'Alī b. Abī Ṭālib* is the short title of a book that has been of interest since at least from the 11th century AH due to its unique content and quotations from old or missing sources, and it has been among the sources of Shiite scholars, such as Shaykh Hur al-Amili and Allama Majlisi. Most of them consider the author to be "Husayn b. Muhammad b. al-Hasan", as one of the scholars of the 5th century AH. In this research, after introducing the work and the only known manuscript of it, which is dedicated to the virtues of the twelve Imams and Hazrat Zahra (PBUT); various opinions expressed about the author, and the reason for the wrong attribution of the book to the mentioned person is discussed. Then, the process performed on the manuscript - to remove two leaves from the first leaf of the original manuscript - is explained. Some data about the author's father was discovered on the first page, which paved the way for identifying him. The searching the sources of Islamic biographies brought forward a hypothesis that was confirmed by the examination of the pieces of evidence in the manuscript and the text of the work, and led to the identification of the author, i.e. Khalil b. Husayn al-Musilī, who lived in Mosul and Erbil in the 7th century A.H. Moreover, the full title was found to be as follows: *Kitāb Maqṣad al-rāghib al-Ṭālib fī faḍā'il al-Imam 'Alī b. Abī Ṭālib wa ahl-i Baytihī Nujum al-Samā wa Masābīh al-Dujā wa Sufun al-Najā Alayhim al-salāt wa al-salām*. This research opens doors for more Shiite history studies in Mosul during the 7th century AH.²

Keywords: Ali b. Abi Talib (PBUH), The History of Ahl al-Bayt (PBUT), Hadith texts of the 7th century A.H., Codicology.

DOI: 10.61186/pte.15.59.5

1 Assistant Professor of Department of History and Civilization of Muslim Societies, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. mmojtahedi@um.ac.ir <https://orcid.org/0000-0002-3987-1896>

Receive Date: 2023/11/11 Accept Date: 2024/01/30

2 First of all, I must thank Mr. Mohammad Mojtahedi, who for many years was concerned about the publication of the *Maqṣad al-rāghib* and introduced me to it many years ago. I pray for his long life and good health. He has taken a big step for researchers of the history of Imam Ali (peace be upon him) by establishing the "Amir al-Muminin Ali a.s. specialized library, in Mashhad". This research owes to the benefit of the resources that have been gathered in this non-profit center for nearly a quarter of a century. I must also thank Mrs. Diyanati, the head of the Mashhad Theology Faculty

←

مقدمه

نسخه‌ای منحصر به فرد از کتاب مقصد الراغب فی فضائل علی بن ابی طالب در گنجینه کتابخانه دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی مشهد نگهداری می‌شود. در این مقاله ضمن معرفی این نسخه خطی کهن، افزون بر آنچه در فهرست نسخ خطی دانشکده الهیات آمده، داده‌هایی ارائه شده و به این سؤال پاسخ داده شده است که مؤلف این اثر کیست و به چه دوره‌ای تعلق دارد؟

می‌دانیم که برخی عالمان شیعه دست کم از قرن یازدهم قمری با این اثر آشنا بوده و از آن نقل کرده‌اند. با این همه، عالمان منابع شیعی و محققان معاصر درباره مؤلف و دوران زندگی او هم داستان نیستند. کتاب اغلب به فردی به نام حسین بن محمد منسوب شده است، اما کیستی او مورد توافق نیست و برخی از کتاب‌شناسان به وجود دو تن به این نام اعتقاد پیدا کرده‌اند. پاسخ پرسش دوم درباره عصر مؤلف، از درون متن کتاب قابل دستیابی است؛ به طوری که می‌توان تاریخ تألیف کتاب را تخمین زد و شناختی از عصر مؤلف و برخی ویژگی‌های او به دست آورد. البته نام مؤلف از درون متن قابل شناسایی نیست. در این مقاله پس از آنکه نظر مشهور درباره حسین بن محمد مورد نقد قرار گرفت، گزارش روند جداسازی دو برگ چسبیده شده به برگ نخست نسخه ارائه شده است. برگ اول یا همان صفحه آشکار شده، متعلق به اصل نسخه و شامل داده‌هایی از مؤلف است. بررسی این موارد، متن اثر و منابع تراجم اسلامی، به شناسایی مؤلف منجر شد که عالمی موصلی بوده و در قرن هفتم قمری زندگی می‌کرد.

پنجاه سال پیش (۱۳۵۲) محمود فاضل در مجله دانشکده الهیات مشهد - که امروزه ققه و اصول نام دارد - نسخه خطی مقصد الراغب را معرفی کرد. پیشینه قابل ذکر در این زمینه، مقاله‌ای با عنوان «در جستجوی حلوانی، مؤلف نزهة الناظر و تنبیه الخاطر»^۱ است. با اینکه مقاله درباره حلوانی است، ولی با توجه به اینکه تألیف مقصد الراغب به حلوانی منتسب شده، تحلیل‌ها و اطلاعات ارزشمندی درباره مقصد الراغب در اختیار محقق قرار گرفته است. برای مثال، به دنبال کردن روش حلوانی توسط مؤلف مقصد الراغب یاد شده و براساس نظرات عالمان شیعه، به اینکه کدام یک کتاب را در دست داشته یا نداشته‌اند، اشاره شده است.

→ Library, for her unwavering cooperation, as well as the anonymous referees who took the trouble of judging this research. Finally, I wish my wife health and success that her spiritual support made the achievements of this discovery possible.

۱ فرهنگ مهرش (حامد خانی) (۱۳۹۲ش)، «در جستجوی حلوانی، مؤلف نزهة الناظر و تنبیه الخاطر، مطالعات قرآن و حدیث، س ۷، ش ۱۳، صص ۵۵-۸۰.

۱. معرفی نسخه

نسخه مورد بحث، برخلاف اغلب نسخ خطی، نه به صورت برگ شمار، بلکه به شکل صفحه شمار شماره گذاری شده است؛ در نتیجه ۲۰۸ صفحه (معادل ۱۰۴ برگ) دارد. ابعاد کاغذها حدود ۱۵/۵ در ۲۱ سانتی متر است. صفحات دارای ۲۱ سطر در ابعاد ۱۲ در ۱۹ سانتی متر است. حاشیه برگ‌های نخست و آخر در صحافی بریده شده است. جلد نسخه تیماج عنابی و عطف و لبه آن قهوه‌ای است. نسخه از انتها افتادگی دارد (فاضل، ۱۳۵۲: ۲۳۸؛ همو، ۱۳۶۱: ۲۸۳/۲-۳۸۴)؛ به همین دلیل فاقد ترقیمه (انجامه) است.

۲. کتاب‌شناسی

نسخه این گونه آغاز می‌شود: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ رَبِّ سِرِّ وَأَعِنِ [الحمد لله] الذي خلق الخلق على فطرة توحيدة، فأقرّ له كلّ موجود بوجوده و أبان بنعمه | فضل كرمه وجوده...». مشخص است که نسخه از انتها افتادگی دارد، اما میزان آن مشخص نیست. فاضل حدس می‌زند که نباید بیشتر از یکی دو برگ باشد (فاضل، ۱۳۵۲: ۲۴۴). به هر حال، نسخه فاقد انجامه (ترقیمه) است و متن موجود چنین به پایان می‌رسد: «ألم يرون أنّ النبيّ صلى الله عليه وآله وسلم لم يكن معه يوم المباهلة غير أهل بيته و ذريته و هم عليّ و فاطمة و الحسن و الحسين؛ أولا يرون أنّ هذه الخصوصية لهم دون غيرهم؟» (شکل ۴).

۲-۱. نام اثر

تقریباً تمام منابع نام کتاب را به صورت مقصد الراغب فی فضائل علی بن ابی طالب ثبت کرده‌اند، اما حر عاملی که نسخه را دیده بود (حر عاملی، ۱۳۸۵: ۱۰۰/۲)، جز چند مورد که نام کتاب را خلاصه کرده، در سایر موارد از آن به این شکل یاد کرده است: «مقصد الراغب الطالب فی فضائل علی بن ابی طالب» (حر عاملی، ۱۴۲۵: ۵۲/۱، ۲۰۶/۳، ۳۰۹). در اعیان الشیعه به نقل از حر عاملی، یک بار نام کتاب مقصد الطالب (امین، ۱۴۰۳: ۱۴۵/۶)، ولی بار دیگر با تردید به شکل مقصد الراغب أو الطالب آمده است (امین، ۱۴۰۳: ۱۴۶/۶). البته در مقدمه اثر، نام کامل به صورت کتاب مقصد الراغب الطالب فی فضائل الامام علی بن ابی طالب و اهل بیته ائمة الهدی و مصابیح الدجی آمده است.

۱ یک جا به جای فضائل، «مناقب» آمده است؛ یعنی مقصد الراغب الطالب فی مناقب علی بن ابی طالب (ن.ک. به: حر عاملی، ۱۴۲۵: ۲۵۱/۵).

۲-۲. مطالب اثر

کتاب مقصد الراغب درباره فضایل علی بن ابی طالب و خاندان او و برخی سخنان وی است و ۳۹ بخش (باب) دارد؛ به این ترتیب که: درباره امام علی (باب اول تا ۱۷، موصلی، [بی تا]، صص ۴-۱۰۷)؛ همسر او فاطمه زهرا، دختر پیامبر (باب ۱۸ تا ۲۳، صص ۱۰۷-۱۲۴)؛ دو پسر آنها حسن و حسین (باب ۲۴ و ۲۵، صص ۱۲۵-۱۳۹)؛ فرزندان حسین از علی بن حسین تا محمد بن حسن «الخلف الصالح»، امام دوازدهم شیعیان (باب ۲۶ تا ۳۴، صص ۱۳۹-۱۸۲). باب ۳۵ شامل نه حکایت از عصر اموی در ارتباط با اهل بیت است (صص ۱۸۲-۱۹۰). باب ۳۶ متن دو «زیارت» است؛ یکی موسوم به «هاشمیه» و دیگری «جامعه» (صص ۱۹۰-۱۹۴). باب ۳۷ شعر شاعری معاصر نویسنده که به امام دوازدهم توهین کرده و شعر شاعری دیگر که در رد آن نقل شده و به همین مناسبت دوازده روایت درباره مهدی -علیه السلام- آورده است (صص ۱۹۴-۲۰۵). باب ۳۸ در نقد کسی است که فتوایی علیه امام علی داده است (صص ۲۰۵-۲۰۸). باب ۳۹ یا همان باب آخر، درباره برخی فضایل اهل بیت علیهم السلام در قرآن است (ص ۲۰۸).

۳. نویسنده اشتباه: حسین بن محمد حلوانی

حر عاملی (متوفای ۱۱۰۴ق) چند جا در اثبات الهداة بالنصوص والمعجزات مطالبی را از مقصد الراغب نقل کرده است. گاهی با تعبیر «صاحب کتاب مقصد الراغب...» (حر عاملی، ۱۴۲۵: ۵۵۷/۳، ۳۰/۴، ۱۱۹) و گاهی به شکل «الحسین بن محمد بن الحسن فی کتاب مقصد الراغب» (همو، ۱۴۲۵: ۲۰۶/۳، ۳۰۹، ۲۵۱/۵) از مؤلف یاد کرده است. هم‌عصرش مجلسی گویا پیرو نظر او بوده و معتقد بود که مقصد الراغب «للشیخ الحسین بن محمد بن الحسن» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۳/۱).

۳-۱. حسین بن محمد کیست؟

می‌دانیم ابن شهر آشوب در معالم العلماء، کتاب نزهة الناظر و تنبیه الخاطر را از آثار حسین بن محمد بن حسن برشمرده، ولی نامی از مقصد الراغب نبرده است (ابن شهر آشوب، ۱۳۸۰: ۴۲). کتاب براساس دو نسخه خطی در سال ۱۴۰۸ق. ویرایش و چاپ شده است. به لطف این نسخه چاپی و پژوهش منتشر شده در نشریه مطالعات قرآن و حدیث (مهروش، ۱۳۹۲) دانسته‌های بیشتری درباره حسین بن محمد حلوانی در اختیار داریم و می‌دانیم نزهة الناظر در قرن پنجم قمری نوشته شده است (حلوانی، ۱۴۰۸: ۹). در این اثر، حلوانی ۴۷۸ سخن حکمت‌آمیز از گفتارهای پیامبر (ص) و

ائمه^(ع) را به ترتیب امامتشان گرد آورده و چون مخاطب عام را در نظر داشته، به یادکرد اسناد روایات نپرداخته است. این نظر دور از واقع نیست که او می‌خواست کار ناتمام سید رضی در خصائص الائمة را ادامه دهد و مثل او «لمعه»هایی از اقوال اهل بیت^(ع) را با معیارهایی ادبی برگزیند (مهروش، ۱۳۹۲: ۵۷، ۵۸).

۲-۳. آغاز تردیدها

حال پرسش این است که چرا مقصد الراغب به وی نسبت داده شده است؟ پاسخ را باید نخست در آثار حر عاملی جست‌وجو کرد. وی در کتابش *أمل الآمل* ذیل نام حسین بن محمد، *نزهة الناظر* را - به نقل از ابن شهر آشوب - از او دانسته و سپس گفته است من کتابی از او دیده‌ام به نام *مقصد الراغب*... «و قد رأیت له کتاب مقصد الراغب الطالب فی فضائل علی بن ابی طالب^(ع)» (حر عاملی، ۱۳۸۵: ۱۰۰/۲). البته چون نگفته است *نزهة الناظر* را هم دیده و در آثارش نیز از آن نقل نکرده، می‌توان گفت کتاب را ندیده است. با همین استدلال هم گفته شده که مجلسی به *نزهة الناظر* دسترسی نداشته است (مهروش، ۱۳۹۲: ۶۱). در واقع، حر عاملی نخستین کسی است که کتاب *مقصد الراغب* را به حسین بن محمد نسبت داده و بعد از او مجلسی از وی تبعیت کرده (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۳/۱) و در هر ده موردی که از مقصد نقل کرده (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۲/۷۹، ۱۸/۸۶، ۳۹۸/۱۰۱، ۴۰۱، ۴۱۱، ۴۱۲ [سه بار]، ۴۱۳، ۴۲۲)، همه جا به نام کتاب ارجاع داده است، نه به مؤلف؛ روشی که شاید محصول تردید او بوده است.

افندی که از شاگردان مجلسی بوده، برخلاف او و حر عاملی، *نزهة الناظر* را از نزدیک دیده، ولی به نقل از حر عاملی، *مقصد الراغب* را از حسین بن محمد دانسته (افندی، [بی‌تا]: ۸۲/۲) و ظاهراً *مقصد الراغب* را ندیده و فقط به منقولات حر عاملی از آن در *اثبات الهداة* اشاره کرده است (افندی، [بی‌تا]: ۸۲/۲). او در حد همین منقولات، از متن *مقصد الراغب* اطلاع داشته و با همین مقدار آگاهی، به نظر استادش مجلسی - که از او با تعبیر «استاد الاستاد» یاد کرده - اشاره کرده (افندی، [بی‌تا]: ۸۱/۲) و نویسنده *مقصد* را تقریباً هم‌عصر شیخ صدوق^۱ (۳۰۶-۳۸۱ق) (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۳/۱) و از عالمان قدیم^۲ دانسته است (مجلسی، ۱۴۰۳: ۴۱۱/۱۰۱-۴۱۲). سپس با اشاره به منقولات *نزهة الناظر*

۱ «زمانه قریب من عصر الصدوق».

۲ «قدماء الأصحاب».

از نهج البلاغه،^۱ حسین بن محمد را متعلق به طبقه‌ای پس از شریف رضی (متوفای ۴۰۶ق)، یعنی از عالمان قرن پنجم به بعد دانسته و با ذکر یکی از سندهای کتاب، این حدس را تقویت کرده است (افندی، [بی‌تا]: ۸۲/۲). اینجا نخستین تردید در نظر مجلسی شکل گرفت.

تقریباً همه نویسندگان بعدی جز نقل عبارت مجلسی و گاهی حر عاملی، چیزی نیفزوده‌اند (کتوری، ۱۴۰۹: ۵۴۷؛ نوری، ۱۴۲۹: ۱۲/۱۹؛ به نقل از بحار الانوار). البته مشخص نیست که مامقانی چرا ابراهیم بن علی بن ابراهیم را مؤلف اثر دانسته است (مامقانی، ۱۴۳۱: ۱۹۶/۴). ثقة الاسلام تبریزی در *مرآة الکتب* گرچه عبارات *امل الامل* را نقل کرده (۱۴۱۴: ۲۲۹/۲)، ولی در نهایت دو تن را نویسنده کتاب‌ها دانسته است^۲ (۱۴۱۴: ۲۳۱/۲). در نسل بعد، آقا بزرگ تهرانی است که گرچه می‌پنداشت مجلسی کتاب را دیده (آقا بزرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۱۱/۲۲)، متوجه شد که مؤلف مقصد و مؤلف نزهة یکی نیستند (آقا بزرگ تهرانی، ۱۴۳۰: ۱۱۹/۱؛ ۱۴۰۳: ۱۲۸/۲۴)، ولی تصور کرد که دومی متأخر از اولی است (همو، ۱۴۳۰: ۶۶/۲).

فاضل نیز گرچه براساس منابع پیشین از مؤلف با عنوان «حضرت الشیخ الاجل الفاضل البارع الحسین بن محمد بن حسن» یاد کرده (فاضل، ۱۳۵۲: ۲۳۸؛ همو، ۱۳۶۱: ۲۸۳/۲ [به صورت مختصرتر])، ولی چون متن مقصد را در دست داشته، ضمن اشاره به داده‌ها و شواهد تاریخی درون متن، به درستی عصر مؤلف و زمان تألیف کتاب را نه قرن چهارم، بلکه قرن هفتم هجری دانسته است (فاضل، ۱۳۵۲: ۲۴۱).

۳-۳. ریشه اشتباه

اینکه چرا چنین اشتباهی رخ داده است، باید در متن مقصد الراغب جست‌وجو شود. در باب ۳۴ خبری درباره تشریحی به محضر امام زمان^(ع) آمده که امروزه می‌دانیم به‌طور کامل از نزهة الناظر نقل شده است. در ادامه آن چنین آمده: «قال الحسین بن محمد بن الحسن لما انتهى إلى هذا من کتابه قال إلهی...» (موصلی، [بی‌تا]: ۱۸۱). این دقیقاً همان متن پایانی حلوانی در نزهة الناظر است (حلوانی، ۱۴۰۸: ۱۵۲). حر عاملی چون تصور کرده که گوینده عبارت همان مؤلف مقصد است و نسخه‌ای از نزهة الناظر هم در اختیار نداشته، گمان کرده که «حسین بن محمد بن حسن» مؤلف کل کتاب است و همین موجب شده است چنین خطایی رخ دهد. اکنون باید به این سؤال

۱ مهروش توضیح داده که نقل‌ها از خصائص الائمة است نه نهج البلاغه (۱۳۹۲: ۶۶).

۲ «و ظنی أن النزهة والمقصد لرجلین».

اصلی بازگردیم که مؤلف حقیقی مقصد الراغب چه کسی است؟

۳-۴. کشفی نسخه‌شناسانه

نقص نسخه در انتها، احتمال دستیابی به هر گونه اطلاعات درباره مؤلف از انتهای نسخه را غیرممکن کرده است. مهم‌تر از آن، آغاز نسخه است که در این قسمت هم چیزی درباره مؤلف دیده نمی‌شد. تصویری از صفحه اول نسخه (شکل شماره ۱) که در دسترس اغلب محققان بوده است، هیچ نشانی از مؤلف بر خود ندارد. تصویر رنگی این صفحه هم که از طریق مراجعه حضوری به کتابخانه دانشکده الهیات مشهد قابل دسترسی است، با وجود وضوح بیشتر همچنان ناامیدکننده است (شکل شماره ۲).

در نشست علمی انجمن ایرانی تاریخ اسلام برای معرفی مقصد الراغب که با حضور سید حسن موسوی بروجردی در دانشکده الهیات مشهد برگزار شده بود، او افزون بر انتساب این کتاب به میراث تسنن دوازده امامی، تنها امید برای شناخت مؤلف کتاب را بررسی بیشتر برگ نخست دانست.^۱ این جرعه در ذهن من ایجاد گردید، ولی به فراموشی سپرده شد. مدت‌ها بعد طبق روال هر سال، با دانشجویان ممتاز درس «شناخت منابع فرهنگ و تمدن اسلامی» از مجموعه نسخه‌های خطی دانشکده الهیات بازدید داشتیم. این بار نسخه مقصد الراغب را برای معرفی انتخاب کردم و متوجه شدم که دو برگ بر روی نخستین صفحه از اصل نسخه چسبانده شده است. گویا شخصی سعی کرده بود آنها را جدا کند و در نتیجه برخی از قسمت‌ها پاره و کنده شده است (شکل شماره ۲). با بررسی دقیق‌تر نسخه، امکان جداسازی محتمل به نظر رسید. پس از مشاوره با یکی از مرمت‌کاران نسخ خطی، طی چند مرحله دو برگ مورد اشاره برداشته و صفحه اول تمیز شد. تا حد امکان آثار چسب‌ها پاک و مشخص شد که این صفحه حاوی اطلاعات مهمی، از جمله درباره مؤلف است.

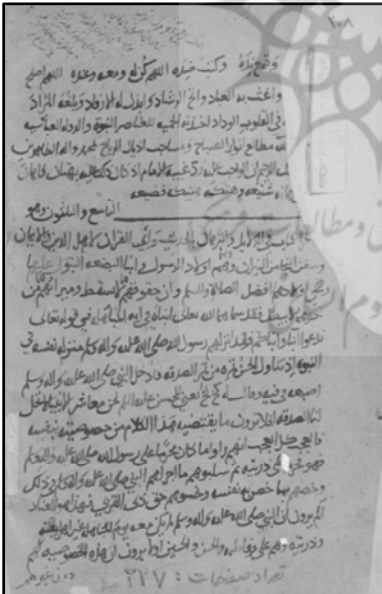
این توضیح لازم به نظر می‌رسد که جنس و رنگ دو برگ چسبیده به برگ نخست از اصل نسخه (همان‌طور که در شکل شماره ۲ مشخص است) با برگ نخست متفاوت می‌باشد. همچنین از تصویر پشت برگ نخست (شکل شماره ۳) و مقایسه آن با تصویر پشت برگ آخر اصل نسخه (شکل شماره ۴)، مشخص می‌شود که این دو برگ از نظر نوع و رنگ و همچنین خط، همانند تمام برگ‌های نسخه، از جمله برگ اول نسخه است (شکل شماره ۵).

۱ گنجینه‌ای پنهان در گوشه دانشگاه فردوسی مشهد؛ گزارش نشست علمی «اهمیت نسخ خطی در پژوهش‌های دانشگاهی».

شکل ۱: صفحه نخست در کتابخانه مرعشی، عکسی ش ۱۲۳.

شکل ۲: تصویر برگ نخست قبل از جداسازی

شکل ۳: تصویر پشت برگ نخست از اصل نسخه

شکل ۴: تصویر پشت برگ آخر اصل نسخه

۴. نویسنده حقیقی؛ خلیل بن حسین موصلی

پس از جداسازی دو برگ الصاقی، عباراتی جدید بر روی برگ نخست نسخه خطی مشاهده شد (شکل شماره ۵). بعد از عنوان نسخه، بخش مورد نظر ما، شامل نام مؤلف با این عبارت بود:

تألیف العبد الفقیر خ
ابی عبد الله بن کامل

شکل ۵: تصویر روی برگ نخست از اصل نسخه پس از جداسازی برگ‌ها

همان‌طور که مشخص است، نام نویسنده خوانا نیست. شناخت نویسنده‌ای که نامش با حرف «خ» شروع شود، دشوار است؛ به‌ویژه آنکه حروف بعد از آن واضح نیست و پاک شده است. البته می‌توان حدس زد که نام بعدی نام پدر مؤلف باشد. در نتیجه، جست‌وجوی ابو/ ابا/ اُمی عبدالله بن کامل می‌توانست راهی برای نزدیک شدن به شناخت مؤلف باشد. با توجه به شواهدی که در متن وجود دارد، نویسنده به اربل (و یا موصل) قرن هفتم قمری تعلق داشته است؛ به همین دلیل در کنار بررسی اغلب منابع تراجم و شرح حال عالمان مسلمان، بر دو منبع مهم قرن هفتم تأکید شد؛ یکی تاریخ اربل ابن مستوفی (متوفای ۶۳۷ق) و دیگری قلائد الجمان از ابن شعّار موصلی (متوفای ۶۵۴ق). در بخش موجود از کتاب دوم که به چاپ رسیده است و دیگر منابع، داده‌ای مرتبط یافت نشد، اما در بررسی کتاب اول، نتیجه غیرقابل تصور بود. ابن مستوفی شرح حال فردی به نام «حسین بن کامل موصلی» را آورده و او را چنین معرفی کرده که از موصل به اربل آمده و شغلش رونویسی کتاب بوده است (ابن مستوفی، ۱۹۸۰: ۳۳۸/۱). مهم‌تر از شعرهایی که برای نمونه از او روایت کرده، دو نکته بسیار قابل توجه است. یکی اینکه پیش از نسب او که به صورت کامل «حسین بن کامل بن علی بن محمد بن علی بن حسین بن کامل موصلی» است، کنیه این فرد بیان شده که «أبو عبدالله» است. نکته دوم مربوط به گزارشی است که در انتهای شرح حال حسین بن کامل درباره تاریخ درگذشت او آمده است. ابن مستوفی تاریخ فوت او را ۱۳ ذوالحجّه ۶۰۴، در یکی از روستاهای اطراف موصل ثبت کرده است؛ آن هم به نقل مستقیم از فرزند او خلیل^۱ (ابن مستوفی، ۱۹۸۰: ۳۴۰/۱).

به نظر می‌رسد افراد زیادی نداریم که نام آنها با حرف «خ» آغاز می‌شود و البته در عین حال نام پدرشان هم «أبو عبدالله بن کامل» باشد، از نظر مکانی به اربل و موصل تعلق داشته باشند و از نظر زمانی هم با آنچه از متن مقصد الراجب برمی‌آید، هماهنگ باشد. امروزه هیچ منبعی برای شرح حال خلیل و پدرش شناخته نیست؛^۲ مگر اینکه نسخه‌ای کامل‌تر از تاریخ اربل به دست آید.^۳ بنابراین طبق عبارت آشکار شده از صفحه نخست مقصد و متن تاریخ اربل، نام و نسب مؤلف مقصد احتمالاً چنین باشد: «خلیل بن حسین بن کامل بن علی بن محمد بن علی بن حسین بن کامل موصلی».

۱ «أخبرني ولده خليل ...»

۲ نگارنده معرفی خلیل و پدرش براساس مقصد را در مقاله‌ای جداگانه در دست انتشار دارد.

۳ بخش منتشر شده فقط مجلد دوم از چهار مجلد کتاب می‌باشد و بقیه آن مفقود است (ن.ک. به: صفار، ۱۴۱۳:

۵. عصر مؤلف، تاریخ تألیف و عنوان کامل تر مقصد الراغب

چنان که گفته شد، ترقیمه (انجامه) نسخه باقی نمانده است؛ در نتیجه مهم ترین جایی که ممکن بود تاریخ تألیف یا استنساخ کتاب ذکر شود، در دسترس نیست. تنها راه موجود، بررسی متن اثر و یافتن شواهدی است که بتواند ما را به تاریخی دقیق یا تقریبی راهنمایی کند. برای اطمینان بیشتر از اینکه فرد شناخته شده، نویسنده حقیقی این اثر است، شواهد تاریخی در متن مقصد الراغب را به اختصار مورد بررسی قرار داده ایم.

تنها تاریخی که در مقصد به آن تصریح شده، سال ۶۰۴ ق. است که مؤلف در اربل از «حنبل مکبر» حدیث شنیده است (موصلی، [بی تا]: ۲۳، ۸۰). بدین ترتیب، تألیف کتاب نمی تواند پیش از آن باشد. از سوی دیگر، مؤلف کتاب هر جا از پدرش یاد کرده (موصلی، [بی تا]: ۴، ۸، ۲۸، ۳۴، ۳۵، ۱۰۹، ۱۱۶، ۱۲۰، ۱۲۳، ۱۲۵، ۱۴۳، ۱۹۷؛ فاضل، ۱۳۵۲: ۲۵۲)، عبارت «رحمه الله» را آورده است که نشانگر تألیف کتاب بعد از فوت پدر اوست. اگر خلیل را مؤلف بدانیم، سال ۶۰۴ ق. یعنی تاریخ فوت پدرش، کاملاً با تاریخی که ذکر کرده است، تناسب دارد.

با توجه به اینکه مؤلف در متن از استادش «ابن طبرزد بغدادی» با عبارت «رحمه الله» یاد کرده (موصلی، [بی تا]: ۲۱) و تاریخ درگذشت او نیز ۹ رجب ۶۰۷ است (ابن مستوفی، ۱۹۸۰: ۱/۱۶۰)، تألیف کتاب هم پس از این تاریخ بوده است. به همین ترتیب، چون برای استاد دیگرش «ابوالخیر بدل تبریزی» نیز عبارت «رحمه الله» به کار برده (موصلی، [بی تا]: ۱۲، ۲۰، ۴۶، ۶۲، ۱۰۵، ۱۴۱، ۱۹۶، ۲۰۰) و تاریخ فوت او ۳ جمادی الاولی ۶۳۶ بوده (منذری، ۱۴۰۱: ۵۰۴/۳؛ ذهبی، ۱۴۰۵: ۶۳/۲۳؛ مقریزی، ۱۴۲۷: ۳۲۷/۲)، تألیف کتاب بعد از آن بوده است.

آنچه فاضل درباره زمان تألیف کتاب، یعنی سال های ۶۱۵ تا ۶۵۶ ق. گفته (فاضل، ۱۳۶۱: ۲/۲۸۳)، در مقاله اش این گونه توضیح داده است که تاریخ حکومت بدرالدین لؤلؤ در موصل در این بازه زمانی بوده، «پس باید این کتاب بین سال های مذکور نوشته شده باشد» (فاضل، ۱۳۵۲: ۲۴۱). وی توضیح نداد که چه ارتباطی بین این تاریخ ها و تألیف کتاب وجود دارد. با توجه به اینکه در اواخر کتاب از بدرالدین لؤلؤ یاد گردیده و برای توفیق او دعای خیر شده (موصلی، [بی تا]: ۲۰۷، ۲۰۸)، می توان نتیجه گرفت که کتاب در عصر حکومت او نوشته شده است. البته باید اشاره کرد که او ابتدا به نیابت در قدرت بود و تاریخ تسلط رسمی او بر موصل سال

۳۰۶ق (ابن خلکان، ۱۳۹۸ق: ۱/۱۹۴) و تاریخ درگذشت او جمعه ۳ شعبان ۶۵۷ بوده است (همو، همان، ۱۸۴). فاضل با وجود آنکه به بدل تبریزی و سال فوت او اشاره کرده^۱ (فاضل، ۱۳۵۲: ۲۳۹)، به نکته‌ای که در بالا درباره عبارت «رحمه الله» گفته شد، توجه نکرده است؛ به همین دلیل تخمین او دقیق نیست. در نتیجه، می‌توان گفت کتاب طی سالهای ۶۳۶ تا ۶۵۷ق. و در بازه زمانی تقریباً بیست ساله تألیف شده است. این کاملاً با داده‌های موجود درباره خلیل بن حسین موصلی هماهنگ است و به احتمال زیاد در قرن هفتم هجری و زمان حکومت بدرالدین لؤلؤ در موصل زندگی می‌کرد.

۱-۵. عنوانی متفاوت

در آغاز مشخص شد که نام کتاب در مقدمه مؤلف چنین است: «کتاب مقصد الراغب الطالب فی فضائل الامام علی بن ابی طالب و اهل بینه ائمه الهدی و مصابیح الدجی»، اما نکته جالب اینکه براساس صفحه اول برگه اصلی کشف‌شده، قسمت پایانی نام کتاب متفاوت است: «... و اهل بینه نجوم السما و مصابیح الدجا و سفن النجا علیهم الصلوة و السلم» (شکل شماره ۵). به نظر می‌رسد مؤلف پس از اتمام کتاب تصمیم گرفته بود عنوانی کامل‌تر از آنچه که در مقدمه آورده است، انتخاب کند. آنچه این حدس را تقویت می‌کند، ذکر عبارتی مشابه در اواخر کتاب است که مؤلف برای عنوان باب ۳۹ انتخاب کرده است: «فی الدلائل و البرهان بالحديث و آی القرآن لأهل الدین و الإیمان و سفن النجا من النیران» (شکل شماره ۴) (موصلی، [بی‌تا]: ۲۰۸).

نتیجه‌گیری

۱. با بررسی نظرات از قرن یازدهم قمری تاکنون مشخص شد که حسین بن محمد (حلوانی) قرن پنجم قمری و مؤلف نزهة الناظر و تنبیه الخاطر نمی‌تواند مؤلف مقصد الراغب باشد.
۲. با آشکار شدن صفحه اول از اصل نسخه شماره ۱۱۵۵ کتابخانه دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی مشهد، داده‌های جدیدی در اختیار محققان قرار گرفت؛ یکی از این موارد بخشی از نام مؤلف کتاب است.
۳. براساس کشف حرف نخست نام مؤلف و نام پدر او ابو عبدالله بن کامل، براساس منابع موجود،

۱ البته به نقل از سدرات الذهب، به جای سال ۶۳۶ق، به اشتباه سال ۶۳۷ق. نوشته است.

- گزینه قابل قبول به عنوان مؤلف، خلیل بن ابی عبدالله بن کامل موصلی است که شواهد درون متنی و برون متنی کتاب مقصد الراغب با آن هماهنگ است.
۴. کتاب به قرن چهارم یا پنجم قمری تعلق ندارد و طبق داده‌های موجود، احتمالاً در بازه زمانی سالهای ۶۳۶ تا ۶۵۷ق. و در زمان حکومت بدرالدین لؤلؤ در موصل تألیف شده است.
۵. براساس صفحه اول، نام کتاب کمی با آنچه در مقدمه کتاب آمده متفاوت و چنین است: «کتاب مقصد الراغب الطالب فی فضائل الامام علی بن ابی طالب و أهل بيته نجوم السماء و مصابيح الدجی و سفن النجی علیهم الصلوة و السلم».

منابع و مأخذ

- آقا بزرگ تهرانی، محمد محسن (۱۴۰۳ق)، الذریعة إلى تصانیف الشيعة، ج ۲، ۲۴، بیروت: دار الاضواء.
- (۱۴۳۰ق)، طبقات أعلام الشيعة، ج ۱، ۲، بیروت: دار إحياء التراث العربي.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۸۰ق)، معالم العلماء، فی فهرست کتب الشيعة و أسماء المصنفين منهم قديماً و حديثاً، نجف: المطبعة الحيدرية.
- ابن خلکان، احمد بن محمد (۱۳۹۸ق)، وفيات الأعيان و أنباء أبناء الزمان، تحقيق إحسان عباس، ج ۱، بیروت: دار صادر.
- ابن مستوفی، مبارک بن احمد (۱۹۸۰م)، تاریخ اربیل، تحقيق سامی بن سید خماس الصقار، ج ۱، عراق: دار الرشید للنشر.
- افندی [بی تا]، ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، تحقيق سيد احمد حسینی اشکوری، ج ۲، بیروت: مؤسسة التاريخ العربي.
- امین، سید محسن (۱۴۰۳ق)، أعيان الشيعة، ج ۶، بیروت: دار التعارف للمطبوعات.
- ثقة الاسلام تبریزی، علی بن موسی (۱۴۱۴ق)، مرآة الكتب، تحقيق محمد علی حائری و علی صدرایی خوبی، ج ۲، قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی^(ر).
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۳۸۵ق)، أمل الآمل فی علماء جبل عامل، تحقيق احمد حسینی اشکوری، ج ۲، بغداد: مکتبة الأندلس.
- (۱۴۲۵ق)، إثبات الهداة بالنصوص والمعجزات، ج ۱، ۳، بیروت: اعلمی.
- حلوانی، حسین بن محمد (۱۴۰۸ق)، نزہة الناظر و تنبيه الخاطر، تحقيق مدرسة الامام مهدي عليه السلام، به اشراف سيد محمد باقر موحد ابطحي، قم: مدرسة الامام مهدي عليه السلام.
- ذہبی، محمد بن احمد (۱۴۰۵ق)، سير أعلام النبلاء، تحقيق مجموعة من المحققين بإشراف الشيخ شعيب

- الأرناؤوط، ج ۲۳، [بی‌جا]: مؤسسة الرسالة.
- صقار، سامی بن خماس (۱۴۱۳ق)، *أمارة اربیل فی العصر العباسی و مؤرخها ابن المستوفی*، ریاض: دار الشواف.
- فاضل، محمود (۱۳۵۲ش)، «مقصد الراغب الطالب فی فضائل علی بن ابی طالب»، نشریه دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی مشهد، ش ۶ و ۷، صص ۲۳۸-۲۵۸. <https://doi.org/10.22067/JFU.V6I1.65742>
- (۱۳۶۱ش)، فهرست نسخه‌های خطی دانشکده الهیات و معارف اسلامی مشهد، ج ۲، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- کتوری، اعجاز حسین بن محمدقلی (۱۴۰۹ق)، *کشف الحجب و الأستار عن أسماء الکتب و الأسفار*، قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی^(ره).
- مامقانی، عبدالله (۱۴۳۱ق)، *تنقیح المقال فی علم الرجال*، تحقیق محی‌الدین مامقانی و محمدرضا مامقانی، ج ۴، قم: مؤسسة آل‌البيت (علیهم السلام) لإحياء التراث.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۴۰۳ق)، *بحار الانوار*، ج ۱، ۷۹، ۸۶، ۱۰۱، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- مقریزی، احمد بن علی (۱۴۲۷ق)، *المقفی الكبير*، تحقیق محمد الیعلوی، ج ۲، بیروت: دار الغرب الاسلامی.
- منذری، عبدالعظیم بن عبدالقوی (۱۴۰۱ق)، *التکملة لوفیات الثقله*، تحقیق بشار عواد معروف، ج ۳، بیروت: مؤسسة الرسالة.
- موصلی، خلیل بن حسین [بی‌تا]، کتاب مقصد الراغب الطالب فی فضائل الامام علی بن ابی طالب و أهل بيته نجوم السماء و مصابیح الدجی و سفن النجی علیهم الصلوة و السلم، نسخه خطی دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد، ش ۱۱۵۵.
- مهروش، فرهنگ (حامد خانی) (۱۳۹۲ش)، در جست‌وجوی خلوانی، مؤلف نزهة الناظر و تنبيه الخاطر، مطالعات قرآن و حدیث، ش ۱۳، صص ۵۵-۸۰. <https://doi.org/10.30497/QURAN.2014.1496>
- نوری، حسین بن محمدتقی (۱۴۲۹ق)، *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*، تحقیق مؤسسة آل‌البيت علیهم السلام لإحياء التراث، ج ۹، بیروت: مؤسسة آل‌البيت (علیهم السلام) لإحياء التراث.

List of Sources with English Handwriting

- Afandī, (n.d.), *Rīyād al-Ulamā' wa Hayāz al-Fuzalā'*, Ed. Aḥmad Ḥusaynī Ishkivarī, vol. 1, Beirut: Muasasat altaarikh al-Arabi. [In Persian]
- Āghābuzurg Tihriānī, Muhammad Muhsin, (1403 A.H.), *al-Dhari'a ila Tasanif al-Shi'a*, vol. 22 & 24, Beirut: Dār Al-Adwā. [In Persian]
- Āghābuzurg Tihriānī, Muhammad Muhsin, (1430 A.H.), *Tabaqat a'lam al-Shi'a*, vol. 1 & 2, Beirut: Dār ihya turath al-arabi. [In Persian]
- Amin, sayyid muhsin (1403 A.H.), *A'yan al-shi'a*, vol. 6, Beirut: dar al-taaruf lil-Matbuat. [In Persian]

- Dhahabi, muhamad b. ahmad (1405 A.H.), *Siyar 'a'lam al-nubala*, ed. majmuat min al-muhaqqiqin bi ishrاف al-shaykh shuayb al-arnaut, vol. 23, n.p., Muassisa al-risala. **[In Persian]**
- Fāzil, Mahmud (1352 S.H.), *Maqsad al-Rāghib al-Ṭālib fī Fadāil 'Ali b. Abī Ṭālib*, Journal of the Faculty of Theology, Ferdowsī University of Mashhad, no. 6 and 7, spring and summer, pp. 238-258. <https://doi.org/10.22067/JFU.V6I1.65742> **[In Persian]**
- Fāzil, Mahmud (1361 SH.), *Catalogue of Manuscripts in the Library of the Faculty of Theology and Islamic Studies University of Mashhad*, Vol. 2, Tehran, Iran University Press, pp. 283-4. **[In Persian]**
- Hulwānī, Hussein b. Muhammad (1408 A.H.), *Nuzhat al-nāzir wa-tanbīh al-khāṭir*, Ed. Madrasa al-Imām Mahdi (peace be upon him) [Under supervision of Sayyid Muhammad Bāqir Mowahhid Abtahī], Qum: Madrasa al-Imām Mahdi (peace be upon him) . **[In Persian]**
- Hur al-'Amilī (1425 A.H.), *Ithbāt al-Hudā bi al-Nuṣūṣ wa al-Mu'jizāt*, vol. 1 & 3, Beirut, al-'alamī. **[In Persian]**
- Hur al-'Amilī, (1385 AH), *Amal al-Āmil fī Ulamā Jabal Āmil*, Ed.by Ahmad Husseini Ashkivarī, vol. 2, Baghdad: Al-Andalus School. **[In Persian]**
- Ibn khallikan, ahmad b. muhamad (1398 A.H.), *Wafayat al-'aeyan wa 'anba' 'abna' al-zaman*, ed. Ihsan abbas, vol. 1, Beirut: dar sadir. **[In Persian]**
- Ibn Mustawfī, Mubārak b. Aḥmad (1980), *Tārīkh Irbil*, Ed. Sāmī b. Sayyid Khamās al-Siqār, vol. 1, Irāq: Dār al-Rāshīd lil-nashr. **[In Persian]**
- Ibn Shahr Āshub, Muhammad b. 'Alī (1380 A.H.), *Ma'ālim al-'Ulamā' fī fahrast Kutub al-Shi'a wa asma' al-Muṣannifīn minhum qadīman wa ḥadīthan*, Najaf: al-Maktaba al-Ḥaydarīyya. **[In Persian]**
- Kantūrī, I'jāz Husayn b. Muhammad Qulī, (1409 A.H.) "*Kashf al-Hujub wa al-Astār 'an Asami al-Kutub wa al-Athār*", Qum: Kitābkhāniyi 'Umumi Hazrat Āyatullāh Mar'ashī Najafī (RA). **[In Persian]**
- Majlisī, muhamad bāqir b. muhamad taqī (1403 A.H.), *bihār al-'anwār*, vol. 1, 79, 86 & 101, Beirut: dār 'ihya' al-turāth al-'arabī. **[In Persian]**
- Māmaqānī, Abdullah (1431 A.H.), *Tanqih al-Maqāl fī ilm al-Rijal*, Ed. Muhyiddīn Māmaqānī and Muhammad Riza Māmaqānī, vol. 4, Qum: Muassisa āl al-bayt (alayhim al-salam) li ihya' al-turath. **[In Persian]**
- Maqrizī, ahmad b. 'Alī (1427 A.H.), *al-Muqaffa al-Kabir*, ed. muhammad al-ya'lawī, vol. 2, Beirut: dār al-gharb al-islāmī. **[In Persian]**
- Mehrvash (Khāni), Farhang (Hāmed) (1392 S.H.), "The Quest for Al-Ḥulwānī, the Author of "*Nuzhatun Nāzir wa Tanbihul Khaṭir*" ". Quran and Hadith studies, No. 13. Pp.55-80. <https://doi.org/10.30497/QURAN.2014.1496> **[In Persian]**
- Munzirī, 'abd al-'azim b. 'abd al-qawī (1401 A.H.), *al-Takmila li wafayat al-naqila*, ed. bashshār 'awwād ma'ruf, vol. 3, Beirut: Muassisa al-Risala. **[In Persian]**
- Musilī, khalil b. husayn (no d.), *Maqsad al-Rāghib al-Ṭālib fī Fadāil al-Imam 'Ali b. Abī Ṭālib wa ahli baytihi nujum al-sama wa Masabih al-Duja wa Sufun al-Naja*

alayhm al-salat wa al-salam, Manuscript in Ferdowsi University of Mashhad, No. 1155. **[In Persian]**

- Nurī, Hussein b. Muhammad Taqī, (1429 A.H.), *Mustadrak al-Wasāil wa Muṣṭanbat al-Masāil*, ed. Muassisa āl al-bayt (alayhim al-salam) li ihya' al-turath, vol. 9, Beirut: Muassisa āl al-bayt (alayhim al-salam) li ihya' al-turath. **[In Persian]**
- al-Ṣiqār, Sāmī b. Khamās (1413 A.H.), 'amarat 'irbil fi al-asr al-abbasi wa muwarrikuha ibn al-mustawfi, Riyādh: Dār al-Shawāf. **[In Persian]**
- Thiqat al-Islām Tabrīzī, 'Ali b. Musā, (1414 A.H.), *Mirāt al-kutub*, ed. by Muhammad 'Ali Hā'irī and 'Ali Ṣadrā' ī Khu' ī, vol. 2, Qum: Kitabkhaneye 'Umumī Hazrat Āyatullah al-'uzma Mar'ashī Najafī (RA). **[In Persian]**

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی